

ԿԱՐԵՆ ՄԱԹԵԻՈՍՅԱՆ պատմական գիտ. դոկտոր

ՎԻՄԱԳՐԱԿԱՆ ՆՇԽԱՐՆԵՐ ԱՐԵՒՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՑ

Հայոց Մեծ եղեռնի ժամանակ սկսվել ու դրանից հետո կես դարից ավելի Արեւմտյան Հայաստանում շարունակվել է մշակութային եղեռնը: Իր իսկ բնօրրանում հայ բնակչությանը բնաջնջելուց հետո թուրքական կառավարությունը տասնամյակներ շարունակ ծրագրված կերպով իրականացրել է հայկական մշակութային հետքերի վերացման քաղաքականություն: Գլխավոր թիրախ են դարձել հայ ինքնության հատկանշական արտահայտությունը հանդիսացող քրիստոնեական մշակույթի կոթողները, վանքերն ու եկեղեցիները, որոնց մեծագույն մասը հիմնահատակ ավերվել է: Բնականաբար, ոչնչացել են նաեւ այդ կառույցների պատերին, խաչքարերի ու տապանաքարերի վրա եղած հազարավոր հայերեն արձանագրությունները: Հարկ է նշել, որ վիմագրական այդ ահռելի նյութի մի մասը նախկինում հրատարակված է եղել, որով մասամբ սփոփվում է բնօրինակների կորստյան ցավը, սակայն, անկասկած, հսկայական են նաեւ անհիշատակ կորուստները:

2012-2014 թթ. Արեւմտյան Հայաստան կատարած մեր երեք այցերի ընթացքում հնարավոր եղավ տեսնել եւ լուսանկարել մի շարք վիմական արձանագրություններ, որոնցից անտիպները ներկայացնում ենք ստորեւ՝ համապատասխան ծանոթագրություններով: Հրապարակվում են արձանագրություններ կամ դրանցից հատվածներ Անիի շրջակա Հռոմոսի, Արջո Առճի, Խծկոնքի վանքերից, Բագարանից, Աղթամարից, Մանազկերտից, Օղջին գյուղից, Մշո Սուրբ Կարապետ վանքից եւ Մուշ քաղաքից: Վիմագրերի համառոտագրությունները բացել ենք, սոված տառերը լրացրել կոր՝ (), իսկ մեր վերականգնած տառերը նշել ուղիղ փակագծերում []:

ՀՈՌՈՄՈՍ: Անիի մերձակա Բագրատունի թագավորների դամբարանավայր հանդիսացող այս նշանավոր վանքի արձանագրությունները մի շարք հրատարակություններ են ունեցել¹: 2013 թ. մեր այցելության ժամանակ հա-

1 Տե՛ս Ն. Սարգիսեան, Տեղագրությունք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864, էջ 146-168, Ա. Մխիթարեանց, Պատմութիւն Հռոմոսին վանաց ի Ծիրակ, Վաղարշապատ, 1870 էջ 15-53, հաջորդ հրատարակիչները հիմնականում կրկնել են այս հեղինակների հրատարակածը:

շողվեց գտնել հրատարակություններում բացակայող եւս երեք արձանագրություն:

(Ա.) Ս. Գետրգ եկեղեցու հարավային պատին՝ դռնից աջ, ներքուստ, գրված ներկով՝ ծեփի վրա (նկ. 1)²:

[ՅԱ.]ՆՈՒՆ Ա.(ՍՏՈՒԾՈ)Յ ԱՅՍ ԻՄ [ԳԻՐ Է]

...ՈՐ ԵՏՈՒ ԶԻՄ ԳԱՆՁԱ[ԳԻՆ]

[Հ]ՈՌՈՄՈՍԻ Ի ՄԵԴ...

[Հ]ՈԳՈՅՆ ԵՒ ԳՐԵ....:

Այս եկեղեցու պատերին առկա է եւս երկու ներկագիր արձանագրություն: Պահպանված հատվածի բովանդակությունը վկայում է, որ ինչ-որ մեկը վանքին նվիրել է իր գանձագին այգին: Յավոք, նվիրատուի անունը չի պահպանվել, սակայն, գրության սկզբում նրա ներկայանալու հանդիսավոր ոճը հուշում է, որ վերջինս հասարակության վերնախավի ներկայացուցիչ է եղել:

(Բ.) Ս. Գետրգ եկեղեցու արեւմտյան պատի լուսամտուի շրջանակի ներսում, արտաքուստ, փոքրիկ կամարակի վերելում ու երկու կողմում (նկ. 2):

ԵՄ՝ ՅԱ.(Ի)ՀԱՆԷՍ ՎԱՐԴ

ԱՊԵՏ ԷԿԵՂ

ԷՑՈ

ՅՍ:

Դժվար է որոշել արձանագրության ժամանակը: Հռոմոնսի վանքում Հովհաննես անունով վանահայր հիշվում է Հովհաննես Սմբատ թագավորի 1038 թ. վիմագրում³: Վերջինիս փորագրման տեղը բավականին բարձր է, ինչը, թերեւս, հնարավոր էր իրականացնել եկեղեցու կառուցման ժամանակ, որը կատարվել է ԺԱ. դարի սկզբին՝ մինչեւ եկեղեցին կառուցող Գագիկ Ա. Բագրատունու (989-1017)⁴ մահը: Նկատենք նաեւ, որ մենք գործ ունենք ոչ պաշտոնական արձանագրության հետ, այսինքն՝ գրերը խիստ անկանոն են եւ առավել նման՝ կառուցող վարպետի թողած հիշատակության:

(Գ.) Ս. Հովհաննես եկեղեցու ժամատան հյուսիսային կողմում՝ հիմքի մոտ, կիսով չափ հողի մեջ թաղված քարի վրա, բավականաչափ եղծված, 3 տող (նկ. 3): Երկրորդ տողում ընթեռնելի է հետեւյալը.

2 Այս եւ սույն հոդվածում ներկայացված մի քանի այլ արձանագրությունների վերծանմանը մասնակցել է վիմագրագետ, պատմ. գիտ. թեկնածու Արսեն Հարությունյանը:

3 Տե՛ս Ն. Սարգիսեան, նշվ. աշխ., էջ 146:

4 Գագիկ Ա. Բագրատունու մահվան թվականը հայագիտության մեջ ընդունված է 1020-ը, սակայն, ըստ աղբյուրագիտական նոր տվյալների, թագավորը մահացել է 1017 թվականին (տե՛ս «Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ, ժամանակագրություն», աշխատասիրությամբ Կ. Մաթևոսյանի, Երևան, 2014, էջ 182, 389-390):

...ՈՐԴԻ... [Ն]ՈՐՈԳԵԱ ԶՀՈԳԻ ԽՈՐԻՇԱՀ[Ի]:

«Խորիշահ» անունը հիշատակվում է Հռոմոսի եւս երկու վիմագրում՝ 1234 թ., որտեղ հիշվում է որպես Զմրուխտ Խաթունի մայրը (կին՝ Քրդի), եւ 1245 թ. մեկ այլ արձանագրության մեջ, որտեղ այդ անվամբ հանդես եկողը ունի Իշխանի կինն է⁵:

ԽԾԿՈՆՔ: Ժ.ԺԳ. դդ. այս վանական նշանավոր համալիրի վիմագրերը հրատարակել է Ն. Սարգիսյանը⁶, որոշ արձանագրություններ էլ լրացրել է Կարապետ Յովհաննանյանը (Կրպէ)⁷:

(Դ.) Վանքի հնագույն կառույց համարվող Ս. Կարապետ եկեղեցին այժմ ավերված է: Պահպանված միակ հյուսիսարեւելյան կիսականգուն պատի անկյունամասում՝ քանդակագարդ երիզի տակ, ներքուստ, առկա է արձանագրության հատված (նկ. 4):

... ԳՆԵՑԻ ԶԳ...
...Ի ՀԱՍԻՑ ԱՐ... ԵՏՍ...
...ԵԱՑ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ...
Ի ԱԶԱՏԵՑԻ, ՈՐ Ի ԴԱՇ[Տ]...

Կ. Յովհաննանյանն այս եկեղեցու արձանագրություններից մեկի գտնվելու տեղի առնչությամբ նշում է. «Սուրբ Կարապետի ձախ անկեան վերին մասում, քանդակուն գոռնիզի ներքեւ փորագրուած է 11 տող, որ իսպառ փշրուած է եւ տեղ տեղ գրեթէ միանգամայն անվերծանելի է»⁸: Արձանագրության՝ զարդերիզի կամ քիվի (գոռնիզ) տակ գտնվելու հանգամանքը ենթադրել է տալիս, որ վերը բերված հատվածն այդ արձանագրությունից պիտի լինի: Սակայն, ցավոք, հեղինակի վերծանած ու ներկայացրած մասի եւ մեր բերած հատվածի միջեւ համընկնումներ չկան: Ամեն դեպքում, վկայաբերում ենք Կ. Յովհաննանյանի հրատարակած արձանագրությունը, մանավանդ, որ այն 1005 (ըստ Ն. Սարգիսյանի՝ 1006)⁹ թվականից է եւ պատկանում է Անիի Կատրանիդե¹⁰ թագուհուն:

5 Տեն Ն. Սարգիսեան, նշվ. աշխ., էջ 149-150, 153:

6 Տեն անդ, էջ 208-214:

7 Տեն Կրպէ, Խծկօնք, «Ազգագրական հանդես», Թիֆլիս, 1895, հմր. I, էջ 41-48:

8 Անդ, էջ 42:

9 Ամենայն հավանականությամբ, այս արձանագրությունն է նկատի ունեցել Ն. Սարգիսյանը՝ գրելով, թե այն գտնվում է եկեղեցու հարավային կողմում՝ «կես մի եղծեալ եւ կես մի խափանեալ... սակայն թուական մի երեւեր անդ՝ ՆԾԵ» (Ն. Սարգիսեան, նշվ. աշխ., էջ 212):

10 Հայ պատմիչներն այս թագուհու անունը գրում են Կատրանմիդե ձեւով, բայց Անիի Մայր տաճարի արձանագրության մեջ եւ այստեղ Կատրանիդե է:

նկ. 8

նկ. 9

նկ. 10

նկ. 11

նկ. 12

նկ. 13

նկ. 14

նկ. 15

նկ. 1

նկ. 2

նկ. 3

նկ. 4

նկ. 5

նկ. 6

նկ. 7

«Ճանուն Ա(ստուծո)յ... նեգե... յն այգին
որ Մարտի(րոսի) այգի... այլ ուր ուր
Հաջի... եւ ետու սուրբ եկեղեց(ւոյս)... ի ձեռն Ա(ստուա)ծա
պատիւ Տն. Անանիայի առաջնորդ...
Հրամանաւ բարեպաշտ եւ Ա(ստուա)ծա(սէր) Թագուհոյ Կատրանիդէ
... սուրբ ուխտս ի Թագաւորութեանն Գաբկա Շահայնշահի
ի: ՆԾԴ: (1005) Թուականիս... ի յիշատակ Հոգոյ զբարեկենդանին
զուրբաթն... եւ յամենայն եկեղեցիս տայ իմ անուն կատարել:
Արդ՝ եթե ոք աւտարաց հակառակ կա եւ զայն այգին յայս եկե-
ղեցոյս աւտարացուցանէ ի մեծաց կամ ի փոքունց, նզովեալ լիցի յԱ(ստու-
ծո)յ եւ յամենայն սրբոց եւ Յուդայի անիծ(իցն) պարտական եղիցի. Հաստա-
տուն է կամաւքն Ա(ստուծո)յ»¹¹:

Հնարավոր է, որ արձանագրության այժմյան պահպանված հատվածը եղել է առաջին տողերի վերջամասում, որը հրատարակիչը չի կարողացել վերձանել: Այս երկու տեքստերը միմյանց կապող հանգամանք կարելի է համարել ԺԱ. դ. սկզբին այդ շրջանի հոգևոր առաջնորդ Անանիա եպիսկոպոսի հիշատակությունը, որը, սովորաբար, անվանվում է «Արշարունեաց եպիսկոպոս», եւ հնարավոր է, որ պահպանված հատվածում նույնպես նա է հիշատակվում՝ «[ԱՐՇԱՐՈՒՆ]ԵԱՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ...»:

ԱՐՋՈ ԱՌԻՃ: Անիի մերձակա այս վանքն այժմ իսպառ ավերվել է: Եթե Ներսես Սարգիսանցի՝ ժամանակին հրատարակած Հռոմոսի ու Խծկոնքի արձանագրությունների զգալի մասն այս կամ այն չափով պահպանվել է, ապա Արջո Առիճի հրատարակված ինը մեծ ու միջին չափի արձանագրություններին¹² ոչ մեկի հետքն անգամ չկա:

(Ե.) Մեր այցելության ժամանակ հնարավոր եղավ միայն մեկ համառոտագրված անուն գտնել վանքի նախկին պարսպի մուտքի մոտ՝ կոտրված խաչաքանդակի վրա (նկ. 5):

Ք(ՐԻՍՏՈ)Ս:

ԲԱԳԱՐԱՆ: Բագրատունյաց առաջին թագավոր Աշոտ Ա-ի (885-890)¹³ նստոց Բագարանում մի քանի եկեղեցի կար, որոնց պատերին եղել են նաեւ բազմաթիվ վիմական արձանագրություններ: Միջնադարյան եկեղեցիներն այժմ հիմնահատակ ավերված են: Սակայն, բնակավայրի արեւմտյան

¹¹ Կրպէ, Խծկոնք, էջ 43:

¹² Ն. Սարգիսեան, նշվ. աշխ., էջ 190-192:

¹³ Աշոտ Ա-ին նվիրված նոր ուսումնասիրության մեջ Ա. Եղիազարյանը, հենվելով Թովմա Արծրունու վկայության վրա, առաջ է քաշում այն տեսակետը, որ Աշոտի գահակալումը տեղի է ունեցել 887 թ. (Ա. Եղիազարյան, Աշոտ Ա Բագրատունի թագավոր Հայոց, Երևան, 2014, էջ 66-68):

կողմում՝ ձորի մեջ գտնվող ժայռերի վրա, պահպանվել է երկու արձանագրություն, բարեբախտաբար, երկուսն էլ թվակիր:

(Զ.) Վիմագրերից մեկը ժայռին փորագրված խաչի ստորին թեւի երկու կողմում է՝ համառոտագրված, իսկ թվագիրը՝ եռաստիճան պատվանդանին. (նկ. 6):

Ս(ՈՒՐ)Բ ԳՐ(ԻԳՈՐ)

ԶԴ (1255):

(Է.) Երկրորդ արձանագրությունն ավելի ընդարձակ է, դարձյալ ժայռի վրա, երեք փորագիր խաչերի ձախ կողմում (նկ. 7):

ԹՎ(ԻՆ) ԶԻԷ (1278)

ԵՍ՝ ԴԱԻԻԹ ԱԲԵՂԱ

Յ, ԿԱՆԿՆԵՑԻ Զ

ԽԱԶՍ Ի ՎԵՐԱՅ Հ

ԱԻՐ ԻՄՈՅ:

Հիշյալ արձանագրություններն արժեքավոր են հատկապես այն պատճառով, որ մինչեւ այժմ Բագարանից հայտնի թվակիր արձանագրությունները եղել են 1233-1235 թվականներից (պատկանում են Մխիթար վանահորը): Այս հանգամանքը նկատի ունենալով՝ Ղ. Ալիշանը ենթադրել է, որ, գուցե, այդ թվականներից հետո՝ «յետ սակաւ ամաց աւերեցաւ տեղին կամ ի սասանութենէ երկրին, կամ յարշավանաց Թաթարաց»¹⁴: Վկայակոչված 1255 եւ 1278 թվակիր արձանագրությունները, ինչպես նաեւ երկրորդ վիմագրում Դավիթ աբեղայի հիշատակությունը, հիմնովին հերքում են վերոնշյալ ենթադրությունը Բագարանի՝ ԺԳ. դարի երկրորդ կեսին ամայանալու վերաբերյալ¹⁵:

ԱՂԹ-ԱՄԱՐ: Գագիկ Արծրունի թագավորի՝ Ժ. դարի սկզբին կղզում կառուցած մայրաքաղաքը, հետագա դարերում լինելով նաեւ կաթողիկոսական նստավայր (Աղթամարի կաթողիկոսություն), հարուստ է հուշարձաններով, խաչքարերով, տապանաքարերով, բնականաբար, նաեւ արձանագրություններ:

14 Ղ. Ալիշան, Այրարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 69: Ալիշանի տեսակետն անցել է նաեւ Ս. Էփրիկյանի «Բնաշխարհիկ բառարան», որտեղ 1235 թ. արձանագրության մասին նշումից հետո ասվում է. «Որովհետեւ այս թուականէն վերջ ուրիշ արձանագրեր չկան կր կարծուի, թե քիչ տարի վերջ սկսեր է ամայանալ եւ աւերիլ Բագարան, կամ մեծ երկրաշարժէ մը եւ կամ թաթարաց արշավանքների» (Ս. Էփրիկյան, Պատկերագրող բնաշխարհիկ բառարան, Վենետիկ, 1905, էջ 357):

15 Այս փաստը հաստատվում է նաեւ Կյուրեղ վարդապետ Սրապյանի 1878 թ. կազմած (1970 թ. հրատարակված) տեղեկագրի տվյալներով, որը վկայաբերում է Բագարանի եկեղեցիներից մեկի վրա եղած ՉԺ. (1261) թվականի վիմագրի հատված, նաեւ նշում երկու «մահարձան» (հավանաբար, խաչքար նկատի ունի) ՉԲ. (1253) թվականով (Մի տեղեկագիր Կարսի մարզի վերաբերյալ, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1970, թ. 2, էջ 103-104):

րով: Դրանցից գլխավորները՝ հավաքված տարբեր աղբյուրներից, իր գրքում ի մի է բերել Համագասպ Ոսկյանը¹⁶: Սակայն, պետք է նկատել, որ նախորդ հրատարակիչները անուշադրության են մատնել Ս. Խաչ եկեղեցու պատերին եղած, ուխտավորների, երբեմն նաև՝ տեղի միաբանների թողած բազմաթիվ հիշատակագրությունները: Դրանք կարելի է տեսնել կառույցի արեւմտյան, հյուսիսային որմերին, իսկ առավել հաճախ հարավային պատի՝ դռնից արեւմուտք ընկած հատվածում, որտեղ ուխտավորների թողած խաչաքանդակներին կից արձանագրությունների թիվը մի քանի տասնյակի է հասնում: Որոշ արձանագրությունների մոտ եղած թվականները ցույց են տալիս, որ այդ վիմագրերը ստեղծվել են ԺԵ. դարից սկսած:

2012 թ. կղզում կարճ ժամանակով գտնվելու ընթացքում մենք լուսանկարեցինք այդ արձանագրությունների մի մասը, իսկ վերադարձին Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող կազմակերպությունում (RAA) հետաքրքրվեցինք, թե արդյո՞ք իրենք ունեն ավելի շատ լուսանկարներ: Պարզվեց, որ ոչ միայն ունեն, այլև առաջիկայում պատրաստվում են հրատարակել ամբողջը: Ավելալելով շուտով տեսնել այդ հրատարակությունը, այնուամենայնիվ, ստորեւ ուզում ենք ներկայացնել այդ հիշատակագրություններից երկու թվակիր նմուշ:

(Ը.) Ս. Խաչ եկեղեցու արեւելյան պատին՝ երեք մեծ եւ մեկ փոքր խաչաքանդակների ստորին մասում (թվականը խաչերի արանքում) պահպանվել է հետեւյալը (նկ. 8):

ՊԻՋ (1377)

ԶՊԱՏՈՒԱԿԱՆ ԿՐԱԻՆԱ

ԻՈՐՔՍ ԶՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵՒ Զ

ԹՈՒՄԱ ԵՒ ԶԾՆԱԻՂՍ ՆՈ

ՑԱ ԵՒ ԶՅՈՒՍԼՈՒՆ ՀԱԻ

ԱՏԱԻՈՐ ՅԻՇԵՑԷՔ Ի Ք(ՐԻՍՏՈ)Ս:

Բարեբախտաբար, ձեռագրերի հիշատակարաններում պահպանված տեղեկությունները թույլ են տալիս պարզել, թե ովքեր են արձանագրության մեջ հիշատակված անձինք: Աղթամարում 1371 թ. ընդօրինակած ճաշոցի հիշատակարանում Զաքարիա գրիչը տեղի կաթողիկոսի անունից հետո նշում է վանքի ինը միաբանի անուն, որոնցից երկրորդն ու երրորդն են՝ «գՍտեփանոս, գԹումայ...»¹⁷: Իսկ 1389-ին Ստեփանոսը (Աղթամարի միայնակյաց) ճամբընտիր է ստացել եւ հիշատակարանում նշում է ծնողներին (Մկրտիչ եւ

16 Հ. Ոսկեան, Վասպուրական-Վանի վանքերը, մաս Ա., Վիեննա, 1940, էջ 100-133:

17 «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», կազմեց՝ Լ. Խաչիկյան, Երեւան, 1950, էջ 495:

Խուանդ) եւ երկու քույրերին՝ որոնցից առաջինին կոչում է Ուսլուն-Մէլիք¹⁸: Կարծում ենք, որ արձանագրության մեջ հիշվում են հենց այս մարդիկ:

Առանձնահատուկ է Ուսլունի պարագան, նախ այն պատճառով, որ ԺԵ. դարից հայ իրականության մեջ հիշատակվող այս կանացի անձնանունը (թուրքերենից թարգմանաբար նշանակում է խելոք, խելացի)¹⁹, այստեղ առաջին անգամ է հանդիպում Յուսլուն ձեւով: Բացի այդ, հետաքրքրական է վերջինիս հիշատակությունը որպէս «հաւատաւոր»: Հայկազյան բառարանում այդ բառը բացատրված է նաեւ որպէս հոմանիշ միանձնուհի բառին՝ «Կուսան, օրիորդ կամ կին հաւատով եւ հաւատարմութեամբ ուխտադիր Աստուծոյ, միանձնուհի»²⁰: Վարդան Հացունին, անդրադառնալով հայ միանձնուհիների հանդերձներին, իր գրքի համապատասխան ենթագլուխը խորագրել է «Հաւատաւորք», իսկ տեքստի մեջ կիրառել «*հաւատաւոր*» եւ «*կուսան*» եզրերը²¹: Փաստորեն, վերոնշյալ արձանագրությունը վկայում է, որ ԺԴ. դարում Աղթամարում (որը վաճառ էր, ոչ թե փակ մենաստան) նաեւ միանձնուհի է եղել:

(Թ.) Արեւելյան պատին, խառն գրով (նկ. 9):

ՅԻՇԵՅ(Ե)-Ք Ի
Բ(Ա)ՐԻ ԱՍԿ(Ա)ՆԴ(Ա)ՐԻ
ՈՐԴԻ ՄԼՆ(Ա)ԶՆ
ԹՎ(ԻՆ) ՌԾԲ (1603):

Հաշվի առնելով այն, որ գրիչը բառամիջի «ա» տառը սղելու սկզբունքով է առաջնորդվում, կարծում ենք, որ վերջին անունը պետք է «Մլնագ» կարդալ: Առաջին հայացքից թվում է, թե անվան վերջին տառից առաջ մեկ այլ տառ է եղել, սակայն վերին մասում պահպանված մասնիկը ցույց է տալիս, որ ցանկացել են հենց Ն փորագրել, բայց քարի՝ այդ հատվածի վնասվածության պատճառով, այն մի փոքր հեռու են գրել: «Մլնագ» անուն Հրաչյա Աճառյանի անձնանունների բառարանում չի հիշատակվում: Հնարավոր է, որ այստեղ նշված Մլնագը Մալնագար անվան²² համառոտումն է: Այդ դեպքում արձանագրության մեջ այն պետք է վերականգնել՝ «Մ(Ա)ԼՆ(Ա)Զ(ԱՐ)Ն»: Արձանագրության մեջ հետաքրքրական ու ինքնատիպ է նաեւ «յիշեցէք ի բարի» հիշատակարանային ձեւակերպումը:

ՄԱՆԱԶԳԵՐՏ: Բնակավայրի բոլոր հայկական եկեղեցիներն ու գերեզմանոցները հիմնովին ավերվել են:

18 Տե՛ս անդ, էջ 579:

19 Տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Կ. Պ., Երևան, 1948, էջ 205:

20 «Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի», Վենետիկ, 1837, Կ. Բ., էջ 78:

21 Տե՛ս Վ. Հացունի, Պատմություն հին հայ տարագին, Վենետիկ, 1923, էջ 434-442 :

22 Մալնագար անունը հիշատակարաններում հանդիպում է ԺԷ. դարում, հնագույն վկայությունը 1622 թվականից է («պարոն Մալնագար»): «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ. դարի հիշատակարաններ», կազմեց՝ Վ. Հակոբյան, Կ. Բ., Երևան, 1978, էջ 73:

(Ժ.) Բերդի ներսում այժմ դրված է գրեթե բոլոր նիստերն արձանագիր սուրանկյուն օրորոցաձեռն տապանաքար, որն ինչպես տեղում մեզ ասացին, գերեզմանոցից է այստեղ բերվել: Կարելի է թվագրել ԺԶ.-ԺԷ. դդ.: Յավոք, մեր կարճատեւ այցելության ժամանակ (2014 թ.) արձանագրության միայն մի հատվածն էր ընթերցման եւ լուսանկարման համար նպաստավոր լուսավորությամբ (վերին աջակողմյան նիստը), որի բովանդակությունը հետեւյալն է (նկ. 10).

...և (40): ԹՎԻՍ ԵՄ՝ Վ[ԱՐ]ԴԻԿՍ, ԿԱՆԳՆԵՑԻ ԶԽԱԶՍ Ի
[ԲԱ]ՐԷԽԱԻՍՈՒԹԻԻՆ ԻՆՁ ԵՒ ԱՄՈՒՍՆՈՑ ԻՄՈՑ Ի...

Քարի նեղ նիստերից մեկին, որ, հավանաբար, արեւմտյան կողմում է եղել, կիսաեղծ խաչաքանդակ կար, իսկ հակառակ կողմում՝ արձանագրություն:

ԾՆՈՂ
ՈՐՈՑ ԶՎ
ԱՐԴԻԿՍ ԵՒ Զ
[Է]ՐԻԿՍ Ի[ԻՐ]:

ՕՂԶԻՆ (Օբշույան): Մանագկերտից շուրջ 7 կմ արեւմուտք գտնվող գյուղ է, որի անունը, ըստ ավանդության, առաջացել է «ողջույն» բառից²³: Ունեցել է եկեղեցի, որն այժմ գոյություն չունի:

(ԺԱ) Գյուղի հարավ-արեւելյան մասում՝ ժայռերի վրա, առկա են փորագիր խաչեր, որոնց մոտ պահպանվել է կարճառոտ արձանագրություն (նկ. 11):

ԿԱՆԿՆԵՑԱԻ
ԽԱԶՍ:

ՍՈՒՐԲ ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՆՔ (ՄՇՈ): Գրիգոր Լուսավորչի ձեռքով հիմնված հայկական քրիստոնեական առաջին եկեղեցիներից մեկը: Յեղասպանությունից հետո խոշոր վանական համալիրն ամբողջովին կանգուն էր: Հետագայում թուրքական իշխանություններն այստեղ են բնակեցնում մի քրդական ցեղ եւ ցուցում տալիս, որ շինությունների քարերով իրենց համար տներ կառուցեն: Այդպես կարճ ժամանակում վանական համալիրն ամբողջովին վերանում է: Այժմ որոշ տեղերում պահպանվել են նախկին կառույցների հիմքերն ու մի քանի կիսավեր պատ:

²³ Տե՛ս Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Բարսեղյան, Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 5, Երևան, 2001, էջ 477:

Հարուստ պատմություն ունեցող վանքում եղել են նաև մեծ թվով արձանագրություններ, որոնց մի մասը հրատարակված են կամ հիշատակված գրականության մեջ, մասնավորապես՝ Համագաստ Ոսկյանի գրքում²⁴։ Զանի որ վանքի քարերով կառուցվել են շրջակայքում գտնվող քրդերի տները, հետեւաբար դրանց պատերին կարելի է տեսնել վանքի կառույցներին պատկանած քանդակագարդ բեկորներ, ինչպես նաև մի շարք վիմագրեր։

(ԺԲ.) Վանքի արեւելյան կողմի տներից մեկի պատի մեջ ագուցված է թեք դրված խաչքարի ստորին մասը, որի վրա պահպանվել է ամբողջական արձանագրությունը (նկ. 12)։

Ի ԹՎ(ԻՆ) ԶԿԷ (1518), ԵՍ՝ ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՐ(ԴԱ)Պ(Ե)ՏՍ ԵՒ ԽՈՃ
Ա ԽԱՐԻՓՇԱՆ, ՈՐ ԿԱԿՆԵՑԱՔ ԶԽԱԶՍ Ի ՓՐԿՈՒ
ԹԻ(ԻՆ) ՀՈԳՈ ԻՄՈՅ ԵՒ ՀԵՐԱՊԵՏԻՆ, ՈՐ ԻՄ ՀՈԳՈ ԵՂ
ԲԱՅՐ Է, ԵՒ Ի ԵՂԲԱՐՆ ԻՄՈՅ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵՊ(ԻՍ)Կ
(ՈՊՈ)ՍԻՆ, ԱՐԱՊՇԻՆ, ԿԱՐԱՊԵՏԻՆ, ՔԱՐԻՄԻՆ, ԳԱՐԻԽ(Ա)Ն[ԻՆ]։

Արձանագրությունը գրված է Գրիգոր վարդապետի անունից։ Թեև անունից հետո նշվում է ՎԱՐՊՏՍ, որ կարելի է ընթերցել նաև իբրեւ «վարպետ», սակայն ավելի հավանական է «ՎԱՐ(ԴԱ)Պ(Ե)ՏՍ» վերականգնումը։

Կարապետ վարդապետ Լուսարարյանը Ս. Կարապետի վանահայրերի գավազանագրքում վկայաբերում է 1509 թվականի մի հիշատակարանի հատված, երեք վանահայրերի անուններով։ Ձեռագրի գրիչը խնդրում է հիշել «առաջնորդացն Ս. Կարապետի վանուց՝ Տ. Մելքիսեդեկի, Տ. Յովսեփայ, Տ. Ստեփաննոսի, քաջ ռաբունապետին Տ. Գրիգորի...»²⁵։ Հնարավոր է, որ այստեղ նշված Ստեփանոսն ու Գրիգոր ռաբունապետը ներկայացված արձանագրության մեջ հիշված Ստեփանոս եպիսկոպոսն ու Գրիգոր վարդապետն են։

(ԺԳ.) Վանքի հյուսիսային կողմում գտնվող բնակելի տան պատի մեջ ագուցված ամբողջական մարմարյա խաչքար (նկ. 13)։ Խաչաթեւերի վերին անկյուններում՝

Տ(Է)Ր Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ

Արմավազարդի ներքին անկյուններում՝

Յ(ԻՍՈՒ)Ս Ք(ՐԻՍՏՈ)Ս

Ներքեւում՝

24 Տե՛ս Հ. Ոսկեան, Տաթև-Տուրուբերանի վանքերը, Վիեննա, 1953, էջ 134-244։

25 Կ. Լուսարարեան, Գաւազանգիրք յառաջնորդութիւնք վանահարց ուխտիս Ս. Կարապետի Տաթևոյ, Երուսաղեմ, 1912, էջ 79-80։

[ՍԲ] ԽԱԶՍ ԿԱՆԳՆ(Ե)Ց(Ա)Ի Բ(Ա)ՐԵԽՈՍ
ԱՌ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ, Վ(Ա)Ս(Ն) ԱԲՐԱՀԱՄ Վ(Ա)ՐԴ(Ա)
ՊԵՏԻՆ Ե(Ի) ԾՆ(Ո)Ղ(Ա)Ց ՆՈՐԻՆ.
Յ(Ի)Շ(Ե)Ց(Ե)Ք Ի Ք(ՐԻՍՏՈ)Ս, Թ(Ո)Ի(ԻՆ) ՌՃԾԵ (1706):

Խաչարը կանգնեցվել է որպես բարեխոս՝ Աբրահամ վարդապետի ու նրա ծնողների համար: Հետաքրքրական է Հ. Ոսկյանի հայտնած տեղեկությունն այն մասին, որ գլխավոր եկեղեցու բեմի աջ կողմը «զարդարուած է մարմարեայ խաչքարերով», որոնցից երեքի արձանագրությունները նա վկայաբերում է: Դրանցից մեկը հետեւյալն է. «Կանգնեցաւ խաչս բարեխաւս առ Աստուած վասն փրկութեան հոգւոյ եւ մեղաց թողութեան Աբրահամ վարդապետին, սպասատրին Սրբոյ Կարապետին, եւ ծնողացն՝ Սարգսին եւ Շահումին: Թուին ՌՃԿԷ»²⁶: 1718 թվականով այս խաչարը, կարծում ենք, նույն Աբրահամ վարդապետին է վերաբերում, բայց վիմագիրն ավելի հարուստ բովանդակություն ունի: Ամենայն հավանականությամբ այս վարդապետը հետագայում Հայոց կաթողիկոս դարձած Աբրահամ Բ. Մշեցին (կամ Խոշաբեցին) է, որն աշակերտել է Վարդան Բաղիշեցուն եւ Գրիգոր Շղթայակիր պատրիարքին (վերջինիս քրոջ որդին էր): Աբրահամը վարդապետական աստիճան է ստացել 1703 թ., հաջորդ տարվանից հաստատվել Մշո Ս. Կարապետ վանքում, 1717-1730 թթ. եղել է վանահայր, իսկ 1730-1734 թթ.՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս²⁷:

(ԺԴ.) Վանքի հյուսիսային կողմում ագուցված բնակելի տան պատին (նկ. 14):

ԽԱԶՍ ՅԻ
Շ(Ա)Տ(Ա)Կ Է ՄԷՄ
[Ա]Ր ԱԻԱՔԻՆ
[ԵԻ] Հ(ԱՆ)ԳՈՒՑ(ԵԱ)Լ
[ԿՈ]Ղ(Ա)ԿՑ(Ի)Ն Ե(Ի) ԵՂԲ(ԱԻ)Ր ԱՐ...

Արձանագրությունը ձոնված է ճարտարապետ (կամ շինարար վարպետ) Ավագի ու նրա կնոջ հիշատակին:

Ս. Կարապետ վանքի շրջակա տների պատերին կան նաեւ արձանագրությամբ քարերի այլ փոքր բեկորներ, որոնց բովանդակությունը չի հասկացվում, ուստի այստեղ չենք ներկայացնում:

Մուշ քաղաք: Մուշի բոլոր հայկական եկեղեցիները քանդված են եւ դրանց տեղում կամ շրջակայքում հայկական վիմագրական նյութ գտնել չհաջողվեց: Միակ պահպանված նշանակալից շինությունը, որը զբոսավարները քաղաք

26 Հ. Ոսկեան, Տարօն-Տուրուբերանի վանքերը, էջ 138:

27 Տե՛ս Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, Խ. Բ., Մ. Էջմիածին, 2001, էջ 3321-3324: Մ. Օրմանյանի գրքում Կաթողիկոսի ծնողների անունները չեն նշված: Դրանք չհաջողվեց գտնել նաեւ մեզ հասանելի գրականության մեջ:

այցելող հայկական խմբերին ներկայացնում են իբրեւ Ս. Մարինե եկեղեցի, իրականում աշխարհիկ կառույց է (հավանաբար թեմական առաջնորդարանի շենքը)²⁸:

(ԺԵ.) Զարմանալի է, բայց փաստ, որ հայերեն հակիրճ արձանագրություն է պահպանվել հին քաղաքի կենտրոնական թաղամասում գտնվող Ալադին Բեյի մզկիթի (1745 թ.) մինարեի վրա (նկ. 15):

**ԵՐԱՆՈՍ ՄԵ-
ՄԱՐ ՌՃՂԷ (1748)
ԹԻ:**

Արձանագրությունը թեպետ կարճառոտ է, սակայն ամբողջական տեղեկատվություն է պարունակում՝ անուն, մասնագիտություն եւ թվական: Երանոսը (Իրենիոս անվան հայկական ձեռափոխում) ԺԴ-ԺԵ. դարերից ավելի հաճախ հայ իրականության մեջ հանդիպող անձնանուն է: «Մեմար»ը՝ մեյմար՝ նշանակում է ճարտարապետ (բառն արաբական ծագում ունի, անցել է պարսկերենին՝ me'mār 'architect', եւ թուրքերենին՝ mimar 'architect')²⁹:

«Մեյմար» անվանումը հաճախ է հանդիպում հայկական արձանագրություններում: Օրինակ, Վանի մոտ գտնվող Վարազավանքում 1648 թ. մի գավիթ է կառուցել Մայմար Տիրատուրը (ԺԹ. դարում այն գործածվել է որպես եկեղեցի Ս. Գեորգ անունով): Ռշտունյաց գավառի (Վանա լճից հարավ) Էրեմերա Ս. Աստվածածին վանքի պարիսպը 1663-ին կառուցել է Գրիգոր մայմարը, որի անունը պահպանվել է արձանագրության մեջ. «Շինեցաւ պարիսպս ձեռամբս մեմար Գրիգորին»³⁰: Ս. Էջմիածնի զանգակատունն ու Մուղնու եկեղեցին կառուցած ճարտարապետ, ծնունդով Վասպուրականցի Սահակ Հիզանցո՝ Մուղնի գյուղի գերեզմանոցում պահպանված տապանագրում (1667 թ.) նա կոչվում է՝ «ՄԵՅՄԱՐ ՊԵՏ»³¹, թերեւս, ճարտարապետների կամ շինարար վարպետների պետ իմաստով: Ինչպես վերելում տեսանք, Մուշի Ս. Կարապետ վանքի վիմագրերից մեկում էլ հիշվում է մեյմար Ավագը:

Այսպիսով՝ ըստ վերը բերված արձանագրության՝ հայ ճարտարապետ Երանոսը Մուշի Ալադին Բեյի մզկիթի մինարեն կառուցել է 1748 թ. եւ համապատասխան վիմագիր թողել մայրենի լեզվով: Նշելի է նաեւ, որ կառույցը զարդարված է գեղաքանդակ գոտիներով ու կամարներով:

28 Ուղղանկյունաձև կիսավեր այս շինությունը եկեղեցիներին հատուկ արեւելք-արեւմուտք առանցքի փոխարեն հյուսիս-հարավ դիրքով է, չունի խորան, ճակատը եկեղեցական շինությունների ոճով չէ եւ այլն:

29 Lambton, Persian vocabulary, Cambridge, 1961, էջ 154, 197:

30 Ս. Բարխուդարյան, Միջնադարյա հայ ճարտարապետներ եւ քարգործ վարպետներ, Երեւան, 1963, էջ 111, 113:

31 Ս. Մաղումյան, Երբ եւ ովքեր են կառուցել Էջմիածնի Մայր տաճարի զանգակատունը, Էջմիածին, 1976, Ե., էջ 30, Կ. Մաթեոսյան, Մուղնու Մուրք Գեորգ վանքը, Երեւան, 2000, էջ 43:

РЕЗЮМЕ

В 2012-2014 гг., во время трех посещений автора в Западную Армению удалось исследовать ряд ранее неизданных эпиграфических надписей, которые представляются в этой статье, с соответствующими комментариями. Представлены надписи из монастырей региона Ани - Оромос, Арджо-Арич, Хцконк, из Багарана (1255 и 1278 гг.), Ахтамара (1377 и 1603 гг.), Маназкерта, Огджина, из монастыря Св. Карапета в близи Муша (1518 и 1706 гг.) и из города Муш (1748 г.). Некоторые надписи содержат интересную информацию. Например, надпись в Муше свидетельствует о том что армянский архитектор (меймар) Еранос построил минарет мечети Аладин Бей.

SUMMARY

During three trips to Western Armenia in 2012-2014 the author researched a series of lithographic inscriptions listed below in this article with relevant comments. Lithographic inscriptions are presented from the monasteries in the region Ani: Horomos, Arjo-Arich, Khtskonk, from Bagaran (1255, 1278), Aghtamar (1377, 1603), Manzikert, Oghjin, Mush Saint Karapet monastery (1518, 1706) as well as from the city of Mush (1748). Part of the inscriptions provides interesting insights. For example, the inscription found in Mush reads that Armenian architect (mimar) Yeranos built the minaret of Aladdin Bey mosque.